

Ж.Е. Абдыхалықова¹, А.Ж. Баймуханова², Ж. Абдуллаева³,
А.Ш. Муталиева⁴

^{1,2,4} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ Ж.Ташенов атындағы университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: zhazkenti@mail.ru, aizhan_baimukhanova@mail.ru, mutalievaa.ardak@mail.ru, jazok082@mail.ru)

Білім беру жүйесінде буллингтің алдын алудың шетелдік және отандық тәжірибесі

Аңдатпа. Мақалада білім беру жүйесіндегі буллингтің алдын алу бойынша шетелдік және отандық тәжірибесіне талдау жасау арқылы мектеп буллингін алдын алу мүмкіндіктері қарастырылды. Шетелдік тәжірибенің негізінде бірнеше мектеп буллингін алдын алу бағдарламалардың тиімділігі, қызметі, бағыттары, ерекшеліктері қарастырылып, салыстырмалы талдау жасалынды.

Зерттеудің барысында шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау және жүйелеу, логикалық, жалпылау, ғылыми педагогикалық өнімдерді талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Авторлар зерттеу нәтижесінде мектеп буллингін алдын алуға арналған бағдарламаларда педагогтердің сабақтағы буллинг және жәбірленуші болу деңгейін төмендететін кең ауқымды іс-шараларды ұйымдастыру, жүзеге асыру аясындағы рөлінің маңыздылығын айқындады. Соның негізінде педагогтер тарапынан мектеп буллингін алдын алуға арналған ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: буллинг, мектептегі буллинг, буллингтің алдын алу, антибуллингтік бағдарлама, буллингке қатысушылар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-145-4-261-272>

Кіріспе

Буллинг – әлемдік білім беру тәжірибеде назар аударатын мәселе. Бірнеше елдердегі зерттеушілер қазірдің өзінде жалпыұлттық негізде буллингтің алдын-алу бағдарламаларын әзірледі және енгізді. Кешенді жалпы мектептік бағдарламалардың ауқымды сынақтарының деректері дағдарыс жағдайларында «жылдам шешім» емес, ұзақ мерзімді ағымдағы шешім ретінде пайдаланған кезде агрессивті мінез-құлықты айтарлықтай төмендетуге болатындығын көрсетеді.

Мақаланың мақсаты – шетелдік тәжірибені қолдана отырып, мектептерде буллингтің алдын-алу бойынша кешенді зерттеу жүргізу.

Мәселенің ауқымы мен күрделілігіне қарамастан, білім беру жүйесі зорлық-зомбылықтың алдын-алу үшін үлкен мүмкіндіктерге ие. Оның кәсіби және ұйымдастырушылық ресурсы, оның әлеуметтік ықпал ету саласы тұлғааралық қатынастар

мен бірлескен іс-әрекеттегі өзара құрмет пен зорлық-зомбылыққа жол бермеуге негізделген мінез-құлық моделін қалыптастыру үшін білім беру процесінің барлық қатысушыларына жан-жақты және жүйелі әсер етуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Жұмыста қойылған міндеттерді орындау үшін келесі әдістер қолданылады.

Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерге шолу жасалына отырып, теориялық талдау және жүйелеу әдісі көрсетілген проблема бойынша теориялық және эксперименттік деректерді салыстыру, жалпылау үшін қолданылады.

Статистикалық әдіс қарастырылып отырған мәселе бойынша деректерді талдауға мүмкіндік береді.

Догматикалық әдісті қолдана отырып, буллинг ұғымы қарастырылады және оның ерекшеліктері сипатталады.

Логикалық әдіс буллингке қатысушылардың (буллер, жәбірленушілер, куәгерлер) сипаттамаларын беру үшін қолданылады.

Жалпылау әдісі арқылы тиісті қорытынды жасалынды.

Әдебиеттерге шолу

Буллинг – бүкіл әлемнің назарын аударатын мәселе. Себебі, мектептегі зорлық-зомбылық фактілері ұзақ уақыт бойы байқалғанына қарамастан, бұл кезеңде ғылыми білім жүйесінде нақты, жалпыға бірдей танылған профилактикалық, реттеуші және түзету бағдарламалары жоқ. Осыған байланысты орта мектепте профилактикалық және превенциялық іс-әрекеттің шетелдің және отандық тәжірбесін қарастыру қажет етеді.

Бірнеше елдердегі зерттеушілер қазірдің өзінде жалпыұлттық негізде буллингтің алдын-алу бағдарламаларын әзірледі және енгізді. Кешенді жалпы мектептік бағдарламалардың ауқымды сынақтарының деректері дағдарыс жағдайларында «жылдам шешім» емес, ұзақ мерзімді ағымдағы шешім ретінде пайдаланған кезде агрессивті мінез-құлықты айтарлықтай төмендетуге болатындығын көрсетеді.

Мәселенің ауқымы мен күрделілігіне қарамастан, білім беру жүйесі зорлық-зомбылықтың алдын-алу маңызды. Орта мектептің кәсіби және ұйымдастырушылық ресурсы, әлеуметтік ықпал ету саласы тұлғааралық қатынастар мен бірлескен іс-әрекеттегі өзара құрмет пен зорлық-зомбылыққа жол бермеуге негізделген мінез-құлық моделін қалыптастыру үшін білім беру процесінің барлық қатысушыларына жан-жақты және жүйелі әсер етуге мүмкіндік береді.

Буллингке қарсы саясат теорияға негізделген болса және ол жоғары сенімділікпен жүзеге асырылса, оның сандық көрсеткішін азайтуға ықпал етеді. Буллингтің алдын алу – бұл жан-жақты психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік жұмыс, оған мектеп әкімшілігі педагог-психолог, әлеуметтік педагог, ата-ананың байланысқан мақсатты іс-әрекеті арқылы іс-қимыл жүргізді. Бұл проблемада оған барлық мамандарды тарта отырып, мақсатты жұмыс қажет.

Буллингтің алдын-алу бағдарламалары мектеп қызметкерлеріне буллингті тиімді және дәйекті түрде шешуге мүмкіндік береді.

Ресей ғалымы Х. Гаффни айтуынша, мектеп қызметкерлерін және оқушыларды буллингтің алдын алуға үйрету мектептердегі жағдайды едәуір жақсарты алады. Ресей Федерациясында мектеп ортасында буллингтің алдын-алу бағдарламасы жоқ. Буллинг мәселесін шешуден басқа, алдын-алудың стратегиясы - оқушылар арасында буллингті болдырмауға үйрету, яғни буллингке қарсы жеке тұлғааралық мәдениет қалыптастыру [1].

Американдық ғалымдар буллинг бағдарламасының тиімділігі бойынша бірнеше зерттеулер жүргізілген. Мысалы, Ttofi мен Farrington 2011 жылы 53 буллингке қарсы бағдарламаларына зерттеу жүргізді. Мектеп ортасындағы буллингті зерттеу саласындағы

ең мұқият жұмыстардың бірін 2011 жылы Д.Фаррингтон мен М.Тофи жүргізді. Олар 53 буллингке қарсы бағдарламаларына талдау жүргізді. Ғалымдар буллингтің алдын алу бағдарламаларының тиімділігі туралы оптимистік қорытындыға келді: буллингтің көрінісін 20-23% - ға төмендету және жәбірленуді 17-20% - ға азайту. Зерттеулерге сүйеніп, буллингтің алдын-алу бағдарламалары мектептердегі буллинг деңгейін тиімді төмендеткенін байқаймыз (Olweus, 2003) [2].

Буллингке қатысу деңгейінің төмендеуі және жәбірленушілік деңгейінің төмендеуі контекстіндегі осы бағдарламалардың тиімділігін талдау ең үлкен профилактикалық әсер ететінін көрсетті:

- ата-аналарды ақпараттандыру, оқыту және кеңес беру;
- ойын алаңдарын бақылаудың жоғарылауы;
- арнайы әдіснаманы қолдану;
- сыныптағы балалардың мінез-құлқын бақылау;
- буллингке қарсы саясатты енгізу;
- мұғалімдерді оқыту;
- көп компонентті алдын алу жүйелері [3].

Кейбір мектептер бұл бағдарламаларды қолданады, ал басқалары жоқ. Буллингтің алдын-алу бағдарламаларын қолданбайтын мектептер оқушыларға білім беру және әлеуметтік тәжірибелеріне әсер ететін жәбірлеу мәселелерін азайту үшін білім мен мүмкіндіктер бере алмауы мүмкін. Бұл зерттеуде қарастырылған мәселе, орта мектеп деңгейіндегі буллингке қарсы бағдарламалардың болмауы жастар арасында жәбірлеу жағдайларының көбеюіне себеп болуы мүмкін.

Мамандар мектептегі білім беру кеңістігінде буллингке қарсы тұрудың бірнеше алгоритмдерін ұсынады. Буллингтен толығымен құтылу мүмкін емес екені түсінікті, бірақ оның таралу дәрежесін азайтуға болады. Сонымен қатар, білім беру мекемесінің психологиялық қызметтері осы аспектіде үлкен рөл атқаруы керек, олар ең алдымен мектепте орын алатын буллинг формасын анықтауы керек.

Буллингке қарсы бағдарламаларды сәтті деп атауға мүмкіндік беретін маңызды фактор – бұл жұмыстың әртүрлі формаларын сақтау және алдын-алу жұмыстарының мазмұнын анықтау арқылы проблемаға кешенді көзқарас. Мета-талдауда бұл тәсіл екі компоненттен тұрады: «мектептерді басқару» (мұғалімдерге арналған дөңгелек үстелдер, ата-аналарға арналған жиналыстар мен тренингтер, қызметкерлерге арналған жаңа міндеттер) және «мектеп бағдарламасы» (бағдарламалардың мазмұнын, оқыту әдістері мен стратегияларын анықтау).

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру жүйесінде бірнеше танымал бағдарламалары бар: ОВРР, KiVa, Positive Action, Bulli & Pupe, S. S. Grin, SAVE, ViSc және т.б. Олардың кейбіреулері әмбебап емес, өйткені олар балалар мен жасөспірімдерді буллингтің жекелеген түрлеріне арналған. Ең танымалы Д.Олвеус буллингтің алдын алу бағдарламасы (Olweus Bullying Prevention Program (ОВРР)).

Нәтижелер мен талдау

Норвегияда тәжірибесіне сүйенсек, 1980-ші жылдары буллингке және оның салдарына қарсы күрес жөніндегі әлемдегі алғашқы бағдарлама пайда болды және Д.Ольвеустың еңбектеріне негізделді. Бұл Норвегияның Білім Министрлігінің қайғылы оқиғаға реакциясы болды – мектепте қорланған үш жасөспірімнің өз-өзіне қол жұмсауы [4].

Мектептердегі буллингтің алдын-алу мен ескертудің алғашқы ауқымды кешеннің бірі 1983 жылы Дэн Ольвеус сәтті жүргізген зерттеуден кейін басталды. Оған 42 мектептен 130 мыңға жуық оқушы қатысты.

Д. Ольвеус бағдарламасы (ОВРР) — буллингке қарсы бағдарламалар арасында мектептердегі буллингтің алдын алу алғашқы ауқымды бағдарламаларының бірі. Бұл бағдарлама Норвегияның Білім министрлігінің қолдауымен алдымен елдің өзінде жүзеге

асырылды, содан кейін әлемнің басқа елдеріне бейімделіп, енгізілді. Буллингтің жетекші маманы «позитивті мектеп климатын құру» бағдарламасының негізгі мақсатын анықтады. Д. Ольвеустың ойынша, мектеп ішкілік қудалау жағдайларын негізінен рұқсат етілген әдістермен емес, мектеп ортасының өзгеруімен, неғұрлым сындарлы және шығармашылық материалдарды тарату арқылы климаттың жақсаруымен азайтуға болады. Оқу процесіндегі қатысушыларын барлық деңгейлерде – жеке, топтық, мектептегі сауықтыру жұмыстарына тарту қажет. Д. Ольвеус буллингтің алдын алу бағдарламасы бүкіл мектеп қауымдастығына, соның ішінде әкімшілікке, мұғалімдерге, кеңесшілерге, қызметкерлерге (жүргізушілер, мектептің медициналық қызметкерлері, күзетшілер, асхана қызметкерлері, кітапханашылар), ата-аналар мен оқушыларға бағытталған.

Бағдарламаны апробациялау кезеңінде мектептерде жағымды мектеп контентін құру бойынша топтар, арнайы үйлестіру комитеті ұйымдастырылды, оған мұғалімдер, мектеп әкімшілері, ата-аналар мен оқушылар өкілдері кірді. Ата-аналар және мұғалімдер қауымдастығының жиналыстары және ата-аналар жиналыстары (тренингтер, буклеттер тарату, психологтармен әңгімелесу) арқылы ата-аналар қауымдастығымен белсенді жұмыс жүргізілді. Арнайы дайындық мектеп үйлестірушілеріне берілді, олар оны жүзеге асыруға жауапты болды және «әкімшілік-мұғалім-оқушы-ата-ана» болып жұмыс істеді.

Д. Ольвеустың жұмысы бойынша кем дегенде 15 буллингке қарсы (антибуллингтік бағдарлама) 90-шы жылдары жұмыс істей бастады [5]. Норвегияның тәжірбиесіне сүйеніп, ОВР, KiVa, Positive Action әлемнің әртүрлі елдерінде тиімді деп танылды. Олардан басқа, мемлекеттік тапсырыстар аясында жасалған көптеген жергілікті бағдарламалар бар (Bulli & Pure, S. S. Grin, SAVE, ViSc және т.б.).

Финляндияда буллингтің алдын алу бойынша KiVa бағдарламасы (Kiusaamista Vastaan (жәбірлеуге қарсы) ауқымды бағдарламаны жүзеге асырды. Сонымен қатар ол фин тілінен аударғанда жағымды, жақсы немесе мейірімді нәрсені білдіреді

KiVa Финляндияның Турку университетінде Білім және мәдениет Министрлігінің қаржылық қолдауымен жасалған буллингке қарсы бағдарлама. KiVa мектептерге қорқытуға қарсы арнайы құралдар мен материалдардың кең таңдауын ұсынады және тиімділігі ғылыми дәлелденген [6].

KiVa үш негізгі компонентті қамтиды:

1) балаларға буллинг мысалдарын көрсету және арнайы әзірленген бейне ойынға қатысуды ұсыну арқылы жүзеге асырылатын профилактика;

2) буллингке қарсы құралдар;

3) жыл сайынғы мониторинг.

KiVa antibullying («KiVa») - мектептерге қорқытуды азайту үшін нақты, оңай бейімделетін құралдарды ұсынатын көп қырлы, зерттеуге негізделген бағдарлама. Оқушылардың сабақтары KiVa-дағы әмбебап әрекеттердің негізін құрайды. Сабақтар жас ерекшеліктеріне сәйкес 1, 4 және 7 сыныптарда бірнеше рет көтерілген негізгі сұрақтармен жалпы білім беру барысында жалғасатын континуумды құрайды. Сабақтар сонымен қатар топтық қарым-қатынас пен сыйластық қарым-қатынасқа қатысты тақырыптарды кеңінен қамтиды. Алайда, қорқытуға куә болған студенттер оларды азайту үшін өз әлеуетін қалай пайдалана алатынына ерекше назар аударылады. Аталған әрекеттер, бір жағынан, мектепте жұмыс істейтін үш ересек адамнан тұратын KiVa мектеп топтары тарапынан буллингтің өткір жағдайларымен күресуге қатысты [7].

Италияның тәжірбиесінде буллингке қарсы Bulli & Pure бағдарламасын атап өтуге болады. Bulli & Pure - бұл жеке адамдардың мінез-құлқын өзгертуге ғана емес, сонымен қатар құрдастар тобының бірлігін қалыптастыруға бағытталған итальяндық буллингке қарсы бағдарлама. Baldry әзірлеген бағдарлама жеке адамдар мен құрдастар топтарына арналған және зорлық-зомбылық пен оның жағымсыз әсерлері туралы хабардарлықты арттыруға бағытталған. Бұған қатысушыларға буллингтің жағымсыз салдарын үйрету, оларға эмпатия мен сөйлеу дағдыларын арттыру арқылы агрессияға балама әзірлеуге көмектесу арқылы қол жеткізіледі [8].

Испанияның тәжірибесіне сәйкес SAVE (Seville Anti-Violence in Schools in Spanish) бағдарламасын енгізу мектеп ортасы мен тұлғааралық қатынастардың сипатын талдаудан басталды. Бұл жоба кейіннен мектеп қоғамдастығының барлық мүшелері мақұлдаған және қолдаған мектеп саясатына енгізілді. Мұғалімдер алдын ала дайындау 20 сағаттық семинарларын өтіп, содан кейін зерттеушілердің бақылауымен Save моделіне сәйкес өздерінің буллингке қарсы жобаларын бірлесіп әзірледі. Сонын нәтижесінде балалар ұжымымен және ата-аналар қауымдастығымен жұмыс істеуге дағдылары қалыптасты.

Жапонияда буллинг көбінесе жәбірленуші, агрессорларды, куәгерлерді және бейжай өтіп бара жатқан адамдарды қамтитын «төрт деңгейлі құрылым» түрінде болады. Буллингтің төрт деңгейлі құрылымдық теориясына сәйкес (Morita & Kiyonaga, 1986), буллинг орын алатын жағдайға адамдардың төрт түрі қатысады: жәбірленушілер, жәбірлеуші, көрермендер және немқұрайлы бақылаушылар.

Жапонияның Білім министрлігі буллингті жәбірленушіге қатты зиян келтіретін қайталанатын физикалық және/немесе психологиялық біржақты агрессивті мінез-құлық түрі ретінде анықтайды (Жапонияның Білім министрлігі, 2003). Бұл анықтамаға біреуге ауызша қорқыту, мазақ ету, біреудің мүлкін жасыру, біреуді достар тобынан шығару, біреуді елемей, басқаларға зорлық-зомбылық көрсету, біреуден ақша талап ету және араласу кіреді.

2013 жылы Жапония Үкіметімен буллингке қарсы заңды қабылдады. Бұл қадам соңғы жылдары мектептерде буллингтің таралуына байланысты болды. Мысалы ретінде, Оцу қаласында болған буллинг оқиғасы, онда оқушы сыныптастары оны мазақ еткеннен кейін өз-өзіне қол жұмсады. Заң буллингке тыйым салады және мемлекеттік органдардан, жергілікті өзін-өзі басқару органдарынан және мектептерден буллингтің алдын алу шараларын қабылдауды талап етеді. Акт сонымен қатар балалар мен ата-аналардың буллингтің алдын алу үшін күш-жігерін талап етеді. Заңда әр мектеп буллингтің алдын алу бойынша мектеп саясатының негіздерін дербес құруы, мәселелерімен айналысатын белгілі бір ішкі мектеп құрылымын құруы және оның жағдайларын анықтау және алдын алу шараларын қабылдауы керек. Жапонияның Білім министрлігінде буллингке қарсы кеңес жұмыс істейді [9].

Австрияның буллингке қарсы Visc бағдарламасы 5-8 сынып оқушыларына (11-15 жас) арналған негізгі алдын алу бағдарламасы. (ViSC Social Competence Program). ViSC бағдарламасы – қорқытуға қарсы әлеуметтік-экологиялық бағдарлама, демек, ол мектеп, сынып және жеке адам деңгейіндегі шаралардан тұрады. ViSC бағдарламасы орта мектептерге арналған, өйткені қорқыту мен құрбандықтың таралуы мектепке ауысумен байланысты [10]. Бағдарлама агрессивті мінез-құлық пен құрбандықтың алдын-алуды бүкіл мектептің міндеті ретінде анықтайды және бағдарламаны алғашқы енгізу бір оқу жылына созылады. Негізгі мақсат мектепті түрлендіру процесін қамтамасыз ету болғандықтан, бағдарлама оқушылардың мінез-құлқын өзгертуге ғана емес (мысалы, жеке деңгейде және сынып деңгейінде), сонымен қатар мектеп деңгейінде бірнеше өзгеру процестерін бастау үшін мұғалімдердің білімі мен құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында мектеп деңгейіндегі бірнеше процедуралар (мысалы, буллингтің өткір жағдайларын қарастыру) мақсатты болып табылады. Бағдарлама мектептегі мұғалімдерге арналған бірнеше тренингтер, оқушыларға арналған сынып жобасы арқылы жүзеге асырылады [11].

Мектеп деңгейінде мұғалімдерге арналған тренингтер сериясын психологтар және бағдарлама жасаушылар ұсынған тренингтен өткен басқа мамандар ұйымдастырады (жаттықтырушылар мектеп).

Тайвань мемлекетінде 2012 жылы Білім министрлігі (БМ) буллингке қарсы ұлттық саясатты, «мектептердегі буллингтің алдын алу туралы ережелерді» және «мектептерді буллингке қарсы жұмыстарды ынталандыру үшін Білім Министрлігінің субсидияларын реттейтін нұсқауларды жариялады. Тайваньдағы барлық бастауыш және орта мектептер белгілі бір міндетті ережелерді сақтауы керек. Тайвань Денсаулық сақтау министрлігі әр

мектептен буллингке қарсы комитет құрылды, тренингтерге қатысуды, буллинктің күдікті жағдайлары туралы мұғалімдер мен қызметкерлердің буллингке қарсы комитетіне хабарлауды және әрбір күдікті жағдайын талқылауды талап етеді. Қатысқан оқушылар мен ата-аналар жиырма күн ішінде мектепке негіздемелерін көрсете отырып, жазбаша түрде қайта өтініш беруге құқылы, ата-аналар буллинг бойынша тренингтерге және т.б. алдын алу шараларының барлық түрлеріне қатысуға, әр семестрдің бірінші аптасын бұзақылыққа қарсы ақпарат тарату үшін достық мектеп апталығына арнау қажет. Хабарлама арналарын жасалынады немесе оқушылар мен ата-аналарға арналған апелляциялық шағымдар, жергілікті полиция бөлімімен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойып және полиция қызметкерлері заң туралы дәріс жүргізеді. Мұғалімдерге жұмыстан қол үзбей буллингке қарсы тренингтер өткізіледі. Тайваньдағы буллинг таралуын бағалау үшін сәуір (анонимді емес сауалнама) және қазан (анонимді сауалнама) айларында барлық бастауыш және орта мектептерде тұрақты сауалнамалар жүргізіледі. Осы Ережелерді бұзған мектеп директорлары, мұғалімдер мен әкімшілер айыппұл салынады немесе айыптау қаупіне ұшырайды [12].

Мамандар мектептегі білім беру кеңістігінде буллингке қарсы тұрудың бірнеше алгоритмдерін ұсынады. Буллинстен толығымен құтылу мүмкін емес екені түсінікті, бірақ оның таралу дәрежесін азайтуға болады. Сонымен қатар, білім беру мекемесінің психологиялық қызметтері осы аспектіде үлкен рөл атқаруы керек, олар ең алдымен мектепте орын алатын буллинг формасын анықтауы керек.

Швецияның буллинктік тәжірибиесіне сүйенсек, балалар мен оқушыларды қорғау жөніндегі Омбудсмен басқармасы (ВЕО) Швецияның мектеп инспекциясы аясында құралды, ол Швециядағы балалар Омбудсменінен (Barnombudsmannen) бөлім ұйым болып табылады. Төменде мектептер мен мектепке дейінгі мекемелерде қорғау туралы Білім туралы Заңның қолданылуын бақылайтын агенттік бар. Ата-аналар мен балалар осы мекемедегі қорғау жағдайлары туралы бюроға хабарлай алады (Salmivalli, Kärnä & Poskiparta, p, 133-бет). Швецияда «Фарста» бағдарламасы (Farsta) жұмыс істейді, онда әр мектепте екі-төрт мұғалімнен тұратын команда бар және олардың «Миссиясы» – буллинг жағдайына араласу.

Канаданың жағдайында мектеп оқушыларына қатысты кибербуллинктің алдын алу әдістемесін әзірлеумен 130 зерттеуші ғалым мен 62 ұлттық жастар ұйымы кіретін ұйым айналысады.

Канаданың буллингке қарсы бағдарламасында Дьюидің психологиялық әдісін қолданады, онда оқушылар өздері буллингпен күреседі. Бұл әдіске сәйкес «байланыс тобы» құралады және белсенді, позитивті орта мектеп оқушыларының тобы ат салысады. Олар оқу жылы басталғанға дейін белгілі бір уақыт ішінде таңдалады және командаға қабылданғаны үшін марапатталады (канадалық мектептерде мұндай команданың бір бөлігі болу мәртебесі бар), осы оқушылар үшін шағын тренинг өткізеді және әрқайсысына үш-төрт бастаушы, бірінші сынып оқушылары, біртүрлі немесе қандай да бір проблемалары бар балалар бекітіледі. Мектеп ұжымына бейімделу жүргізіледі. Мұндай команданың мүшесі күніне бір рет сыныптарға үзіліс кезінде келіп, күлімсіреп, қолын қысып, жағдайдың қалай екенін сұрауы керек. Егер шағым болса, буллинг сәті болса немесе бала өте қайғылы болса, бұл ақпарат тәлімгер мектеп психологына немесе сенімді мұғалімге жеткізіледі.

Ұлыбританияда 2007 жылы бастап оқушылардың 62% - «белсенді достық» дағдыларына, жанжалдарды жеңіл шешуге үйреткен. Сондай-ақ, онда олар келесі дағдыларды қалыптастырады:

- 1) бір-бірін құрметтейді және басқаларға тең деп қарайды
- 2) басқалардың жетістіктеріне қуанады
- 3) бір-біріне қарсы тұра алады
- 4) өздерін көрсетпейді және бір-бірін өздері сияқты қабылдайды
- 5) адал және бір-бірін қайта жасауға ұмтылмайды.

Егер бастауыш мектепте бұл дағдыларды ойын кезінде, үзілісте, спорттағы сабақтардан кейін үйретуге болатын болса, онда орта мектепте тәлімгерлік немесе жоғары сынып оқушыларын тарта отырып кеңес беру схемалары жиі қолданылады. Жоғарғы сынып оқушылары алдын ала мектеп ішінде немесе сырттан шақырылған мамандардың курстарынан өтеді [13].

АҚШ-та 1998 жылы ұсынылған SWPBIS («мектептегі позитивті мінез-құлық араласуы және қолдау») бағдарламасы жүзеге асырылады. Оның негізгі мақсаты – әлеуметтік мінез-құлықты қамтамасыз ету және мектептердегі оқушылардың үлгерімін арттыру. Бұл жүйе балалар мен жасөспірімдердің өмір сүру сапасын жақсартады, олардың жанжалдағы мінез-құлқын барабар және әлеуметтік тұрғыдан қолайлы етеді. Әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес келетін әртүрлі қолдау түрлерін ұсыну көп деңгейлі қолдау жүйесі деп аталады.

Посткеңестік елдердің ішіндегі **Украинада** 2019 жылдың 19 қаңтарда буллинг туралы Заң қабылданды. Бұрын Украина заңнамасында бұл ұғым болмаған. Енді зорлық-зомбылық жасағаны үшін 3400 гривенге дейін айыппұл қарастырылған. Кәмелетке толмағандар үшін олардың ата-аналары немесе қамқоршылары төлейді. Кәмелетке толмағандар үшін олардың ата-аналары немесе қамқоршылары төлейді. Мұғалімдер, білім беру мекемесінің жетекшісі немесе құрылтайшысы, егер олар жәбірлеудің куәсі болса, бірақ оның алдын алу үшін ештеңе жасамаса, жазалануы мүмкін. Бұл жағдайда заң 850-ден 1700 гривенге дейінгі айыппұлды немесе жалақының 20 пайызын шегеріп, бір айға дейінгі түзету жұмыстарын қарастырады.

Россияда 2022 жылы «Білім туралы» травля (жәбірлеу) ұғымын енгізуді ұсынылды. Атап айтқанда, 2-бапты «адамдар тобының немесе бір адамның басқа адамға немесе оның ішінде электрондық коммуникация құралдарын пайдалана отырып жүзеге асырылатын адамдарға қатысты жүйелі психологиялық және/немесе физикалық агрессивті мінез-құлқы» ретінде анықтамамен толықтырылатын болады. Жәбірлеу ретінде бойкот жариялау, қорлайтын лақап атты қолдану, мүлікті қасақана ұрлау мен бұлдіру, кибербуллинг, жалған ақпарат тарату, психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық қарастырылады. Сондай-ақ, құжатта «жәбірлеу құрбаны», «жәбірлеуге қатысушы», «жәбірлеуді ұйымдастырушы» және «жәбірлеуді бақылаушы» терминдері көрсетілген.

Сонымен қатар буллингтің алдын алудың мемлекеттік бағдарламасын құруды көздейді, ол оған ден қою шараларын оқытуға бағытталатын болады. Буллингтің профилактикалық іс-шараларды жүргізуге қойылатын талаптарды, оның ішінде оқу орнындағы психологиялық жағдайды бағалауды және т.б. қамтитын алдын алудың бірыңғай стандарты әзірленетін болады. Буллингті бағалау, алдын алу шараларын жүргізу және буллинг жағдайларына жол бермеу мақсатында мектептерде арнайы бөлімше құру қарастырылуда. Оқу орындары буллингке қарсы күрес бойынша өздерінің жергілікті актілерін дайындауы керек. Заңның 43 – бабындағы «білім алушылардың міндеттері мен жауапкершілігі» сақтамағаны үшін білім алушыларға тәртіптік жаза – ескерту, сөгіс, оқу орнынан шығару шаралары қолданылуы мүмкін екенін көздейтін болады [14].

Қазақстанда 2022 жылдың 3 мамырында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау саласындағы тікелей нормативтік құқықтық актілер «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» және «ҚР білім туралы» заңдарына «жәбірлеу» («буллинг» ұғымы «жәбірлеу» деп берілген) ұғымы ресми түрде енгізілді.

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы «Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын бекіту туралы» № 506 бұйрығы бекітілді және Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде № 31180 болып тіркелген болатын. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидалары «Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабының 46-26) тармақшасына сәйкес әзірленген және баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы жөніндегі қызметтің тәртібі айқындалған.

Құжатта жалпы түсініктер, баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасын жүргізу тәртібі және баланы жәбірлеу (буллинг) туралы ақпаратты қабылдау және баланы

жәбірлеу (буллинг) белгілерін анықтау және оларға ден қою тәртібі көрсетілген. Білім беру ұйымының әкімшілігі баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы және алдын алу жөніндегі қызметті қамтамасыз етеді және білім беру процесіне қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді, баланы жәбірлеуге (буллингке) мүлдем төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған білім беру ортасында жағдай жасайды. Білім алушылар мен тәрбиеленушілерге қатысты жәбірлеу (буллинг) белгілеріне ол анықталған жағдайда дереу ден қою керектігі көрсетілген [15].

2021 жылы оқушылар арасында оларды буллингтен қорғау бойынша алдын алу жұмыстарын жүргізу үшін жергілікті бюджеттен 30 млн теңге бөлінді [16].

Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020 – 2023 жылдарға арналған жол картасы бекітілген болатын [17].

Тағы бір шаралардың бірі ретінде кәмелетке толмағандарға шұғыл эксперименттік-психологиялық кеңес беру үшін 21 жұмыс тобы жасайды. Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларға арналған Call–орталық, «жедел желі» тәулік бойы жұмыс істейді.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында баланы қорғау жүйесін жетілдіру және балаларға қатыгез қарау жағдайларын азайту бойынша қабылданып жатқан шараларға қарамастан, қоғамдық және сараптамалық талқылаудың кең ауқымы, білім беру ұйымдарындағы буллинг проблемасы өзекті болып қалуда.

Қазақстанда 2013-2017 жылдары Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры (ЮНИСЕФ) мектеп қызметкерлерін буллингтің анықтауға және оқушылар үшін қажетті мінез-құлықтарды нығайтуға үйретуді қамтитын мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алу пилоттық бағдарламасын Шығыс Қазақстан, Қызылорда және Маңғыстау облыстарындағы мектептерде жүргізді. 2020 жылдан бастап балалардың құқықтарын қорғау бойынша бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылданған. Сонымен қатар 2020-2023 жылдарға арналған Бала құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтік мәселелерін шешу жөніндегі жол картасы бекітілді. Индексстің көмегімен балалардың жағдайын жақсарту бойынша мемлекеттік органдар жұмысының нәтижелілігі қадағалау мақсатында 2022 жылы балалардың қауіпсіздігін, денсаулығын, білім алуын, материалдық игілігін, әлеуметтенуін қамтитын балалардың әл-ауқатының қазақстандық индексін енгізуді қолға алды. ЮНИСЕФ-тің бастамасымен «BeKind» тақырыбында мектептердегі қудалау мен қысым көрсетудің алдын алу бойынша онлайн сабақтары өткізілді. Мектепті жәбірлеуге қарсы алғашқы ақпараттық-білім беру компаниясы ретінде «Айналайын SOS» буллинг және балалардың қауіпсіздігі туралы әлеуметтік плакаттар сериясын шығарды.

2019 жылдан бастап Алматының 5 мектебінде балаларды зорлық-зомбылықтан, қорқытудан және кибербуллингтен қорғау бойынша Street LAW пилоттық жобасы жүргізілуде.

2022 жылдан бастап «Кадыр-Қасиет» ҚҚ -ның бастамасымен «Буллингке қарсы бағдарлама» жобасы жүзеге асуда.

Қазақстанда мектептерде буллингке қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарлама әлі жоқ. Мұндай бағдарламаларды енгізу бойынша бірқатар ұсыныстар бар.

Қорытынды

Жоғарыдағы аталғандарды талдай келе, бірнеше елдердегі зерттеушілер буллингтің алдын-алу бағдарламаларын әзірлеп енгізді. Зерттеулер көрсеткендей, кешенді буллингке алдын алу бағдарламалары «жылдам шешім» емес, ұзақ мерзімді ағымдағы шешім ретінде пайдаланған кезде агрессивті мінез-құлықты айтарлықтай төмендетуге болатындығын байқатып отыр. Қазіргі уақытта буллингке қарсы бағдарламалардың тиімділігі туралы көптеген зерттеулер жинақталған, бұл мектептердегі буллинг деңгейін төмендету бағдарламаларының тиімділігін растау үшін мета-талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Мета-талдау көрсеткендей, буллингке қарсы бағдарламалар жалпы алғанда тиімді және қорқыту деңгейін 19-20% — ға, ал жәбірленуге тап болу деңгейін 15-16% - ға төмендетеді екен.

Мәселені әрі қарай зерттеу және оқушылар арасындағы буллингтің пайда болуы мен дамуын болдырмауға бағытталған алдын-алу шараларын әзірлеу қажеттілігін байқатады.

Сонымен қатар, шетелдік салыстырмалы талдау жасаудан мектеп буллингiнiң алдын алу бағдарламалары Скандинавия (Норвегия, Финляндия), Еуропа елдерінде, АҚШ пен Канада да 20 ғасырдың 80- 90 жылдары белсенді мектеп бағдарламасына ендіріліп, мұғалімдерді даярлау қарқынды жүргізілсе, салыстырмалы түрде посткеңестік елдерде Қазақстан, Ресей, Украинада 21 ғасырдың басында ғана назар аударыла бастаған, мектеп буллингi бойынша мемлекеттік тұрғыда арнайы бағдарламалар әзірленбеген, статистикалық ақпарат жүйеленбеген, жаңартылмаған. Мысалы, **Норвегияда** Д. Олвеус бағдарламасы (ОВРР), **Финляндияда** буллингiнiң алдын алу бойынша KiVa бағдарламасы (Kiisaamista Vastaan (жәбірленуге қарсы)), **Италияда** Bulli & Pupa бағдарламасы, **Австрияда** Visc бағдарламасы (ViSC Social Competence Program. 6 ViSC Social Competence Program), **АҚШ-та** 1998 жылы ұсынылған SWPBIS («мектептегі позитивті мінез-құлық араласуы және қолдау») бағдарламасы енгізіліп, жалпы мемлекеттік тұрғыда барлық мектептерде ұйымдастырылғанын аңғара аламыз. Бағдарламаны апробациялау кезеңінде мектептерде жағымды мектеп контентін құру бойынша топтар, арнайы үйлестіру комитеті ұйымдастырылды, оған мұғалімдер, мектеп әкімшілері, ата-аналар мен оқушылар өкілдері кірді. Ата-аналар және мұғалімдер қауымдастығының отырыстары және ата-аналар жиналыстары (тренингтер, буклеттер тарату, психологтармен әңгімелесу) арқылы ата-аналар қауымдастығымен белсенді жұмыс жүргізілді. Статистикалық мәліметтері талдаудан, буллингке қарсы жүргізілген іс шараның тиімділігін аңғарамыз.

Шетелдік және отандық тәжірибені зерделеу негізінде мектеп буллингiнiң алдын алу мақсатында педагогтерге келесі ұсыныстар беріледі:

- ЖОО-да мектеп педагогтарын даярлайтын білім беру бағдарламаларының мазмұнына буллингiнiң алдын алуға арналған элективті курстарды қосу, үнемі жаңартып отыру;

- ЖОО-да болашақ педагогтердің педагогикалық практикасын ұйымдастыруда мектеп буллингiнiң алдын алу тапсырмаларын, арнайы жобаларын енгізу;

- Мектеп мұғалімдерінің буллингiнiң алдын алу бойынша арнайы курстар, семинар-тренингтер, мастер-класстар өткізу арқылы үнемі біліктілігін арттыру;

- Мектеп әкімшілігі, мектеп психологы, мұғалімдер, әлеуметтік педагог, жалпы мектеп қызметкерлерінің бірлескен іс-қимыл алгоритмін үйлестіру.

- Мектеп буллингiнiң алдын алуға қатысты әдістемелік материалдар (диагностикалық тесттер, стейкхолдерлерге арналған коррекциялық бағдарламалар, сауалнамалар, әдістемелік құралдар, брошюлар, ақпараттық таратылымдар) әзірлеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Гаффни Х. Оценка эффективности программ профилактики издевательства в школе: обновленный метааналитический обзор. – Москва, 2019. – С. 111-133.

2. Maria, M., Ttofi, M., Farrington, D., Lösel, F., Loebe, R. The predictive efficiency of school bullying versus later offending: a systematic/meta-analytic review of longitudinal studies // Crim Behav Ment Health. – 2011. –Vol. 809. – Is. 2.

3. The National Center for Biotechnology Information Building Capacity to Reduce Bullying: Workshop Summary. [Электрон. ресурс] – 2014. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK241583> (дата обращения: 02.03.2023).

4. A Brief History of the Olweus Bullying Prevention Program.[Электрон. ресурс] – 2023. – URL: <https://olweus.sites.clemson.edu/>.(дата обращения: 02.03.2023).

5. Clarke A., Morreale S., Field C., Hussein Y., Barry M. What works in enhancing social and emotional skills development during childhood and adolescence? A review of the evidence on the effectiveness of school-based and out-of-school programmes in the UK, 2015. World Health Organization Collaborating Centre for Health Promotion Research, National University of Ireland Galway. – 2015. – P. 236.
6. Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. //International Journal of Behavioral Development. – 2011. –Vol 35. – Is 5. – P. 405–411.
7. Successful anti-bullying program identified by UCLA // University of California. [Электрон. ресурс] – 2014. – URL: <https://www.universityofcalifornia.edu/news/successful-antibullying-program-found-ucla> (дата обращения: 28.03.2023).
8. Baldry A.C., Farrington D.P. Evaluation of an intervention program for the reduction of bullying and victimization in schools//Aggressive Behavior. – 2004. – Vol. 30. P. 1–15.
9. Хадзимэ А. Издевательства в японских школах: пути решения проблемы. [Электрон. ресурс]– 2014. URL: <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/5>. (дата обращения: 28.03.2023).
10. Pellegrini A.D., Long J.D. A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through middle school // British Journal of Developmental Psychology. – 2002. –Vol. 20. – P 259-280.
11. Strohmeier D., Dogan, A. Emotional problems and victimization among youth with national and international migration experiences living in Austria and Turkey // Emotional & Behavioural Difficulties. – 2012. –Vol. 17. – P 287-304.
12. Li-Ming Chen. School-based anti-bullying strategies in Taiwan and their effects // Studies in Educational Evaluation. – 2018. – Vol 59. – P 218-223.
13. Houlston, C., Smith, P.K. & Jessel, J. Investigating the extent and use of peer support initiatives in English schools // Educational Psychology. – 2009. – No. 29(3).–P. 325–344.
14. Екатерина Гробман Анна Нараева. Законопроект о буллинге внесут в Госдуму на следующей неделе [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2022/10/14/945470-zakonoproekt-o-bullinge-vnesut-v-gosdumu> (дата обращения: 28.03.2023).
15. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы № 506 бұйрығы [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031180> (дата обращения: 28.03.2023).
16. МОН РК разрабатывает правила профилактики буллинга (кибербуллинга) среди несовершеннолетних. [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/mon-rk-razrabatyvaet-pravila-profilaktiki-bullinga-kiberbullinga-sredi-nesovershennoletnih-2953634>(дата обращения: 28.03.2023).
17. Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020 – 2023 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 наурыздағы № 156 қаулысы. [Электрон. ресурс]– 2020. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000156> (дата обращения: 28.03.2023).

**Zh.E. Abdykhalykova¹, A.Zh. Baymukhanova², Zh. Abdullayeva³,
A. Sh. Mutaliyeva⁴**

^{1,2,4} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

Foreign and domestic experience of bullying prevention in the education system

Abstract. The article considered the possibilities of preventing school bullying by analyzing foreign and domestic experience in preventing bullying in the education system. Based on foreign experience, the effectiveness, activities, directions, features of several school bullying prevention programs were considered and a comparative analysis was carried out.

In the course of the study, methods of theoretical analysis and systematization of foreign and domestic scientific literature, logical, generalization, analysis, comparison of scientific pedagogical products were used.

As a result of the study, the authors identified the importance of the role of teachers in the organization and implementation of large-scale events that reduce the level of bullying and victimization in the classroom in programs for the Prevention of school bullying. On the basis of this, recommendations were given for the Prevention of school bullying.

Keywords: bullying, bullying at school, bullying prevention, anti-bullying program, bullying participants.

Ж.Е. Абдыхалықова¹, А.Ж. Баймуханова², Ж. Абдуллаева³, А.Ш. Муталиева⁴

^{1,2,4}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Университет им. Ж.Ташенова, Шымкент, Казахстан

Зарубежный и отечественный опыт профилактики буллинга в системе образования

Аннотация. В статье путем анализа зарубежного и отечественного опыта по профилактике буллинга рассмотрены возможности и лучшие практики профилактики школьного буллинга в системе образования. На основе зарубежного опыта рассмотрены эффективность, функции, направления, особенности нескольких программ профилактики школьного буллинга, проведен сравнительный анализ.

В ходе исследования были использованы методы теоретического анализа и систематизации зарубежной и отечественной научной литературы, логического обобщения, анализа, сравнения научно-педагогической продукции.

Авторы в результате исследования определили важность роли педагогов в реализации широкомасштабных мероприятий, снижающих уровень буллинга и виктимизации на уроках, программ профилактики школьного буллинга в рамках организации образования. На основании этого были даны рекомендации для педагогов по профилактике школьного буллинга.

Ключевые слова: буллинг, буллинг в школе, профилактика буллинга, антибуллинговая программа, участники буллинга.

References

1. Gaffni H. Ocenka jeffektivnosti programm profilaktiki izdevatel'stv v shkole: obnovlennyj metaanaliticheskiy obzor [Evaluating the effectiveness of school bullying prevention programs: an updated meta-analytic review]. Moscow, 2019. P. 111-133, [in Russian].
2. Maria M., Tfofi M., Farrington D., Lösel F., Loebe R. The predictive efficiency of school bullying versus later offending: a systematic/meta-analytic review of longitudinal studies. *Crim Behav Ment Health*. 2011. Vol. 809. Is. 2.
3. The National Center for Biotechnology Information Building Capacity to Reduce Bullying: Workshop Summary. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK241583> (accessed 02.03.2023).
4. A Brief History of the Olweus Bullying Prevention Program. Available at: <https://olweus.sites.clemson.edu/> (accessed 02.03.2023).
5. Clarke A., Morreale S., Field C., Hussein Y., Barry M. What works in enhancing social and emotional skills development during childhood and adolescence? A review of the evidence on the effectiveness of school-based and out-of-school programmes in the UK, 2015. World Health Organization Collaborating Centre for Health Promotion Research, National University of Ireland Galway. 2015. P. 236.
6. Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. *International Journal of Behavioral Development*. 2011. Vol 35. Is 5. P. 405-411.
7. Successful anti-bullying program identified by UCLA. University of California. Available at: <https://www.universityofcalifornia.edu/news/successful-antibullying-program-found-ucla> (accessed 28.03.2023).
8. Baldry A.C., Farrington D.P. Evaluation of an intervention program for the reduction of bullying and victimization in schools. *Aggressive Behavior*. 2004. Vol. 30. P. 1-15.

9. Hadzimje A. Izdevatel'stva v japonskih shkolah: puti reshenija problemy [Bullying in Japanese schools: ways to solve the problem.]. Available at: <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/5>. [in Russian]. (accessed 28.03.2023).
10. Pellegrini A.D., Long J.D. A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through middle school. *British Journal of Developmental Psychology*. 2002. Vol. 20. P 259-280.
11. Strohmeier D., Dogan, A. Emotional problems and victimization among youth with national and international migration experiences living in Austria and Turkey. *Emotional & Behavioural Difficulties*. 2012. Vol. 17. P 287-304.
12. Li-Ming Chen. School-based anti-bullying strategies in Taiwan and their effects. *Studies in Educational Evaluation*. 2018. Vol 59. P. 218-223.
13. Houlston, C., Smith, P.K. & Jessel, J. Investigating the extent and use of peer support initiatives in English schools. *Educational Psychology*. 2009. No. 29(3). P. 325-344.
14. Grobman E., Naraeva A. Zakonoproekt o bullinge vnesut v Gosdumu na sleduiusei nedele [A bill on bullying will be introduced in the State Duma next week]. Available at: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2022/10/14/945470-zakonoproekt-o-bullinge-vnesut-v-gosdumu> [in Russian]. (accessed 28.03.2023).
15. Balany jäbirleudiñ (bullingtiñ) profilaktikasy qağidalaryn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Oqu-ağartu ministriniñ 2022 jylғы 21 jeltoqsandaғы № 506 büiryғы [Order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2022 No. 506 on approval of the rules for the Prevention of child abuse (bullying)]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031180> [in Russian]. (accessed 28.03.2023).
16. MON RK razrabatyvaet pravila profilaktiki bullinga (kiberbullinga) sredi nesovershennoletnih [Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan is developing rules for the prevention of bullying (cyberbullying) among minors]. Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/mon-rk-razrabatyvaet-pravila-profilaktiki-bullinga-kiberbullinga-sredi-nesovershennoletnih-2953634> [in Russian]. (accessed 28.03.2023).
17. Balanyñ qūyqqtaryn qorğaudy küşeitu, tūrmystyq zorlyq-zombylyqqa qarsy is-qimyl jäne jasospırimder arasynda suisidtiñ köbeiu мәselelerin şeşu jönindegi 2020 – 2023 jylдарға арналған жол картасын bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ūkimetiniñ 2020 jylғы 30 nauryzdaғы № 156 qaulysy. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000156> [in Kazakh]. (accessed 28.03.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыхалықова Ж.Е. – Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Баймуханова А.Ж. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абдуллаева Ж. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Муталиева А.Ш. – Ph.D., Ж.Ташенов атындағы университеті, Шымкент, Қазақстан.

Abdikhalkova Zh.E. – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baimukhanova A.Zh. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdullayeva Zh. – Candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mutaliev A.S. – PhD, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan.